

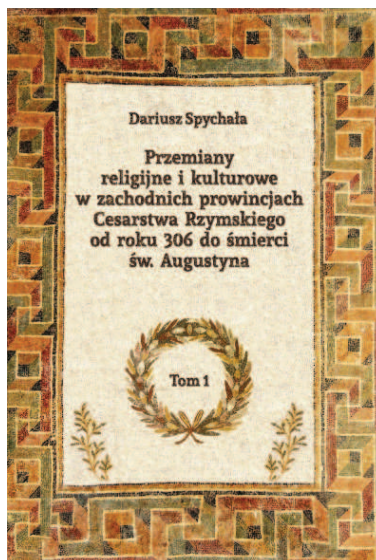
Dariusz Spychała

Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna

Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016, t. 1-2, ss. 684

Na rynku wydawniczym mamy coraz więcej książek polskich autorów ukazujących dzieje wczesnego chrześcijaństwa¹. Prace te jednak zasadniczo koncentrują się wokół problemów doktrynalnych oraz patrystyki, jak też rozwoju wczesnych gmin chrześcijańskich. Mniej jest pozycji odnoszących się do styku religii i polityki. Praca Marka Spychały nastawiona jest na wypełnienie tej luki. Autor realizuje to zadanie w postaci obszernej, dwu tomowej rozprawy.

Tom pierwszy otwierają „Wykaz skrótów dokumentacyjnych” oraz obszerny „Wstęp” (z omówieniem źródeł oraz literatury przedmiotu). Dalej następują trzy pierwsze rozdziały pracy. Pierwszy z nich nosi tytuł – „Przemiany polityczne, społeczne i religijne w prowincjach zachodnich Cesarstwa Rzymskiego od początków IV wieku do śmierci Konstantyna Wielkiego”. Autor omawia w nim przeobrażenia religijne okresu Dioklecjana, w tym stan kultów tradycyjnych za tego cesarza. Dalej przechodzi do przemian politycznych i religijnych związanych z walkami w obrębie tetrarchii aż do przejęcia rządów przez Konstantyna Wielkiego i wyborem przez tego cesarza Chrystusa jako Boga osobistego. Rządów bezpośrednich następców Konstantyna Wielkiego dotyczy rozdział drugi – „Przemiany religijne i społeczne w zachodnich prowincjach Cesarstwa od śmierci Konstantyna Wielkiego do edyktu *De fide Catholica*”. Najwięcej uwagi poświęcono tu panowaniu Konstancjusza II oraz Juliusza Apostaty.

¹ Zob. przykładowo M. Żywczyński, *Kościół i społeczeństwo pierwszych wieków*, Warszawa 1985; M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 1: *Starożytność*, Warszawa 1986; A. Młotek, *Postawy i świadectwa. Kościół wobec problemów moralnych IV wieku*, Wrocław 1986; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994; K. Burczak, *Prawo azylu w ustawodawstwie synodów galij-skich V–VII wieku*, Lublin 2005; H. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Kraków 2013.

Rozdział trzeci – „Umacnianie reform religijnych i społecznych przez Walentyniana II, Teodozjusza i jego synów do 430 roku” traktuje o działaniach cesarzy zmierzających do uczynienia chrześcijaństwa wyznaniem panującym w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego.

Tom drugi otwiera rozdział czwarty – „Rozwój i rozpowszechnianie chrześcijaństwa na terenie prowincji zachodnich Cesarstwa Rzymskiego oraz kształtowanie się jego odłamów doktrynalnych od 306 do 430 roku”. Rozważania tutaj zawarte koncentrują się wokół struktury organizacyjnej Kościoła na Zachodzie oraz targających nim sporów doktrynalnych. Ostatni, piąty rozdział – „Początki monastycyzmu i rozwój kultury chrześcijańskiej oraz jej wpływ na przemiany życia kulturalnego, społecznego i religijnego Rzymian na Zachodzie od 306 do 430 roku” dotyczy życia wspólnotowego. Obecne są w nim też uwagi odnoszące się do polemiki chrześcijańsko-pogańskiej na gruncie ówczesnej literatury oraz systemu kształcenia. Autor przedstawił tutaj także chrystianizację życia publicznego. Publikacja zawiera też „Zakończenie”, „Bibliografię”, „Indeks osób” oraz angielskojęzyczne streszczenie – „Summary”.

Autor słusznie zwraca uwagę na pogłębioną religijność Konstantyna I Wielkiego. Władca ten odegrał przełomową rolę w chrystianizacji imperium, ale nie do końca chciał zrywać z dawną religią². Z otwartym poparciem chrześcijaństwa przez państwo mamy już jednak do czynienia za rządów jego syna – Konstancjusza II. Jakkolwiek w służbie tego władcy na najwyższych szczeblach pozostało wielu pogan, to proces chrystianizacji imperium postępował dalej. Zerwaniem z tą tendencją było panowanie Juliana Apostaty. Cesarz ten otwarcie wystąpił przeciwko chrześcijaństwu. W programie Juliana Apostaty restytucji pogaństwa mamy mieszaninę nostalgii za Rzymem dawnych wieków, umiłowanie literatury antycznej oraz neopłanonizmu. Silne w nim były elementy teurgii i kultu Słońca. W swoich działaniach praktycznych wzorował się zresztą na osiągnięciach organizacyjnych Kościoła. Program Juliana Apostaty nie był więc prostym powrotem do religii pogańskiej, chociażby z okresu Augusta czy nawet Antoninów. Jak słusznie przy tym zauważa Dariusz Spychała, ważną rolę w działalności propagandowej cesarza odgrywała jego własna twórczość literacka (s. 178 n.). Perska klęska Juliana Apostaty przesądziła o odrzuceniu jego programu religijnego³. Kolejni cesarze reprezentowali różne odłamy chrześcijaństwa. Stopniowo zresztą antagonizm pogańsko-chrześcijański został zastąpiony kontrowersjami w obrębie wspólnoty wyznawców Chrystusa. Bardziej zdecydowane opowiadanie się władzy cesarskiej za chrześcijaństwem nastąpiło za rządów Gracjana i Teodozjusza I Wielkiego. Jest to o tyle ważne dla zachodniej części imperium, że przywiązanie do religii tradycyjnej było tutaj silniejsze niż na Wschodzie. Generalnie jednak w całym państwie rzymskim narastał konflikt pomiędzy ortodoksją i odłamami nie mieszczącymi się w niej. W tej kwestii istotne znaczenie miało ustawodawstwo cesarskie wymierzone

² Por. H. Brandt, *Konstantin der Grosse. Der erste christliche Kaiser. Eine Biographie*, München 2006; Ch.M. Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, tłum. K. Bies, Oświęcim 2015.

³ W. Ceran, *Kościół wobec antychrześcijańskiej polityki cesarza Juliana Apostaty*, Acta Universitatis Lodzianensis, seria I, nr 63, Łódź 1980; S. Olszaniec, *Julian Apostata jako reformator religijny*, Kraków 1999; L. Bielas, *Apostazja cesarza Juliana w świadectwach antycznych pisarzy i w nowożytnej historiografii*, Kraków 2001.

w ruchy heretyckie. Zwycięstwo Teodozjusza I Wielkiego nad wojskami Eugeniusza ostatecznie wyeliminowało możliwość państwowego poparcia dla wyznawców starych kultów. Spychała nie ogranicza się jednak do politycznych aspektów wygasania religii tradycyjnej. Z natury rzeczy proces ten miał zresztą charakter ewolucyjny. Autor zwraca uwagę na problemy związane z brakiem kandydatów na kapłanów kultów tradycyjnych, jak też dokonujące się przeobrażenia w rytuale. Niemożność składania ofiar ze zwierząt prowadziła m.in. do zwiększenia roli modlitwy i pielgrzymek (s. 210 n.). Były to więc zjawiska charakterystyczne dla obrazu całości życia religijnego tej epoki, także dotyczące chrześcijan⁴. Jak zaznacza Spychała, cesarscy urzędnicy wyznający stare kultury funkcjonowali przez większość IV w. Było to możliwe nie tylko z powodu ich niezbędności w aparacie państwowym, ale też nieobowiązywania wobec pogan nakazów i zakazów prawa kościelnego. W praktyce wyznawca starych kultów mógł uczestniczyć w uroczystościach chrześcijańskich, co nie czyniło go jednak chrześcijaninem, bowiem do tego niezbędny był chrzest. (s. 230). Stopniowo jednak, także ostatnie ostoje pogaństwa – rzymska arystokracja i wieś – przyjmowały wiarę w Chrystusa⁵.

Pokuta Teodozjusza I Wielkiego dostarcza Autorowi pretekstu do przedstawienia wysokiej pozycji biskupa na Zachodzie (s. 248 n., 342 n.). Wraz z destrukcją systemu państwowego znaczenie hierarchii kościelnej wciąż rosło. Zjawisko to zachodzące zarówno na Wschodzie, jak też na Zachodzie, miało odmienną specyfikę w części zachodniej. Spychała zwraca uwagę na kłopoty z dokładnym określeniem wzrostu liczebności chrześcijan w imperium. Trudności te potęgowane są przez fakt, iż reprezentowali oni różne odłamy wyznawców Chrystusa (s. 307 n.). Z kolei niejednorodności doktrynalnej mógł sprzyjać brak obowiązującego tłumaczenia Biblii (s. 327). Wzrost liczebności chrześcijan pociągał za sobą konieczność budowy struktury organizacyjnej Kościoła. Jak przekonuje Spychała, w związku z faktem, że wspólnoty wyznawców rozwijały się pierwotnie przede wszystkim w dużych miastach, ośrodki te i stojący na ich czele biskupi wysuwali się na czoło w danym regionie. Centra te zazwyczaj posiadały już wcześniej uprzywilejowaną pozycję w ramach administracji cesarskiej (s. 347)⁶. To nastawienie na ludność miejską, jak też ograniczona pierwotnie swoboda działania pomocników biskupa, prowadziła jednak do zaniedbania obszarów wiejskich i utrzymywania się tam przez dłuższy czas zwyczajów pogańskich (s. 365 n.).

Od początków istnienia Kościoła występowały w nim spory doktrynalne, które w niektórych przypadkach prowadziły do powstania ruchów heretyckich. Przedstawiciele różnych denominacji uważali tylko siebie za prawdziwych chrześcijan. Nie zawsze jednak musiało to prowadzić do odrzucenia sakramen-

⁴ C.P. Jones, *Between Pagan and Christian*, Cambridge MA-London 2014, s. 61 n.

⁵ M. Piechocka-Kłós, *Chrześcijanie i poganie: rozkład sił w senacie rzymskim pod koniec IV wieku*, *Studia Warmińskie* 50, 2013, s. 283 n.; A. Leska, *W kręgu problematyki stosunków Kościoła i państwa w świecie późnego antyku*, *Vox Patrum* 67, 2017, s. 277 n.

⁶ Por. C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, *The Transformation of the Classical Heritage* 37, Berkeley 2005; W. Bielak, *Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, *Vox Patrum* 55, 2010, s. 63 n.; B. Sitek, *Autonomia administracji kościelnej i państwowej w świetle rozwiązań rzymskich i doświadczeń pierwszych wspólnot chrześcijańskich a współczesne rozwiązania w prawie publicznym*, [w:], *Romanitas & Christianitas*, red. A. Dębiński, S. Józwiak, Lublin 2008, s. 211 n.

tów innych wspólnot chrześcijańskich (s. 369 n.). W niektórych przypadkach, jak chociażby montanisty Tertuliana, oddziaływanie autorów uznanych za heretyków daleko wykraczało poza ramy swojej wspólnoty. Przypadek tego znanego pisarza chrześcijańskiego stał się też dla Autora okazją do wdania się w szerszą dyskusję co do istoty montanizmu w tym czasie. Rozważa on też możliwość założenia przez tertulianistów osobnej gminy w samym Rzymie, której przywódca mógłby próbować uchodzić za następcę św. Piotra. Zamierzenia te zostały jednak pokrzyżowane przez zwycięstwo Teodozjusza nad Eugeniuszem (s. 384 n.).

Rozwój ruchu monastycznego rodził wiele implikacji. Jedną z nich była względna niezależność wspólnot zakonnych od kościoła miejskiego zarządzanego przez biskupa. Taka sytuacja otwierała perspektywę ambitnym przedstawicielom środowiska zakonnego wpływania na życie religijne i społeczne swego regionu. Inną okolicznością jest możliwość oparcia się przez hierarchów na wspólnotach zakonnych realizujących określony program religijny. W tym kontekście należy wspomnieć tutaj o biskupie Aleksandrii św. Atanazym (s. 425 n.). Z pewnym opóźnieniem ruch monastyczny rozwijał się na Zachodzie. Wielkie zasługi na tym polu miał św. Hieronim ze Strydonu, ale także m.in. święci Ambroży z Mediolanu, Augustyn z Hippony czy Hilary z Poitiers (s. 460 n.). Rozwój życia zakonnego prowadził też do powstawania przyklasztornych bibliotek i szkół (s. 517 n.).⁷ Kwestie te łączą się z problemem lektury przez chrześcijan pogańskiej literatury. W tym układzie mieści się także zagadnienie wykorzystywania przez chrześcijan pogańskich autorów w procesie nauczania (s. 536 n.). Chrystianizacja imperium wpłynęła na zmianę modelu rodziny. Formalnie, a coraz częściej też praktycznie, objawiało się to polepszeniem pozycji kobiety oraz ograniczeniem absolutnej władzy ojca nad dziećmi. Procesy te zachodziły jednak stopniowo i nie miały tej samej siły we wszystkich warstwach społecznych (s. 468 n.).

Sporo miejsca w rozważaniach Spychały zajmują kwestie doktrynalne wpływające na spory w świecie chrześcijańskim. Poglądy głoszone przez przywódców konkretnych denominacji ulegały zresztą zmianom, co przyczyniało się do dodatkowego zamieszania. Wiele tutaj zależało też od osobistej charyzmy konkretnego przywódcy, który swoją żarliwością mógł przeciągnąć wielu adeptów własnego nauczania. Ta różnorodność odłamów wywołuje trudności przy próbie przyporządkowania określonych ruchów oraz ich relacji do Kościoła powszechnego. Autor wskazuje też, że takie terminy używane współcześnie jak montanista, nicejczyk czy arianin nie zawsze są dostatecznie klarowne, zwłaszcza kiedy zderzy się je ze skomplikowaną rzeczywistością chrześcijaństwa ponicejskiego.

Rozważania te w omawianej pracy zajmują sporo miejsca (s. 25 n., 39 n., 62, 190,

⁷ D. Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford 1995; M. Kanior, *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1: *Starożytność (wiek III–VIII)*, Kraków 1993; J.R. Fortin, *Saint Augustine's Letter 211 in The Rule of the Master and The Rule of Saint Benedict*, *Journal of Early Christian Studies* 14.2, 2006, s. 225 n. W. Harmless, *Chrześcijanie pustyni. Wprowadzenie do literatury wczesnego monastycyzmu*, tłum. M. Höffner, Kraków 2009; A. Eckmann, *Biskupia troska św. Augustyna o wychowanie i wykształcenie kapłanów*, *Verbum Vitae* 21, 2012, s. 241 n.; D. Spychała, *Biblioteki chrześcijańskie w Rzymie IV–VI wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Książka i prasa w kulturze*, red. K. Domańska, B. Iwańska-Cieślak, Bydgoszcz 2013, s. 15 n.

198 n., 213 n., 371 n., 379 n., 392 n.)⁸.

Książka jest napisana zrozumiałym językiem, Autor unika powtórzeń. Z uwagi na chociażby odwoływanie się do różnych denominacji, wskazany byłby indeks rzeczowy. Pożądanym byłoby też szersze przedstawienie religijności pogańskiej i zachodzących w niej przemian w okresie konfrontacji z chrześcijaństwem. Znaczną część omawianej pracy stanowią przypisy. Część z nich jest bardzo rozbudowana. Taki stan rzeczy zrozumiały jest w przypadku artykułów, w mniejszym zaś zakresie pozycji książkowych. Zawsze istnieje konieczność pewnego dopowiedzenia, wyjaśnienia trudniejszych czy wywołujących polemikę kwestii. Jest to jak najbardziej zrozumiałe. Być może właściwsze byłoby jednak przeniesienie przynajmniej niektórych komentarzy do tekstu zasadniczego. Z części zapisu przypisów powinno się zaś zrezygnować, aby uniknąć wrażenia „ogrodu nie plewionego”. Kwestia ta może też wskazywać, iż zakres chronologiczny i rzeczowy pracy został potraktowany zbyt szeroko.

Powyższe uwagi nie należy traktować jako zarzuty a raczej jako luźne refleksje autora recenzji. Praca Dariusza Spychały jest cenną pozycją ukazującą szeroką panoramę przemian religijnych schyłku cesarstwa rzymskiego. Stanowi ona solidną podstawę do dalszych, cząstkowych rozważań w tym zakresie.

Ryszard Sajkowski (Muzeum w Ostródzie)

⁸ Zob. też B. Czesz, *Związek Ducha Świętego z Kościołem w ujęciu świętego Ireneusza i w interpretacji montanistycznej*, *Studia i Materiały* 10, Poznań 1991; R. Williams, *Arius. Heresy and Tradition*, wyd. poprawione, Grand Rapids 2001; D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm: od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395)*, *Xenia Posnaniensia* 7, Poznań 2007; S. Bralewski, *Cesarz Konstantyn I Wielki wobec kontrowersji ariańskiej*, Poznań 2009; M. Edwards, *Catholicity and Heresy in the Early Church*, Burlington 2009.